

Jelka Zorn

LJUDJE BREZ PRAVICE DO PRAVIC IN VLOGA SOCIALNEGA DELA

UVOD

Ko govorimo o ljudeh brez pravice do pravic, imamo v mislih nedržavljanke brez dovoljenja za prebivanje tujca ali begunskega statusa. Pogoji za pridobitev osebnih pravnih statusov in s tem možnosti uresničevanja mnogih pravic so povezani z mejnimi režimi oziroma nadzorom nad priseljevanjem. V neoliberalnem globaliziranem svetu meje ne izginjajo, temveč narobe, se krepijo, množijo in spreminjajo svoje učinke. Zunanje meje so reproducirane navznoter, razpršene so v notranjosti države in ločujejo ljudi po osebnih statusih in pravicah (Balibar 2007). »Meja je institucionalno sredstvo za ohranjanje pravila izključevanja oziroma za to, da ne popustimo glede tega, kako nujno je to pravilo,« pravi znani francoski filozof Étienne Balibar (2007: 34). Tako so nekateri ljudje prisiljeni živeti in delati »na meji«. Seveda ne na meji med dvema državama, ampak na meji, ki loči ljudi z osnovnimi pravicami, torej državljane, od ljudi brez pravic, to pa so nedržavljanke ali celo protidržavljanke. Slovenski primer take analize so izbrisani, poleg njih pa tudi begunci¹ in priseljenci brez papirjev² (Zorn 2006 b, 2007 b).

¹ Begunci je izraz, ki ga bom uporabljala tudi za iskalce in iskalke zatočišča oziroma prosilce in prosilke za mednarodno zaščito. Zadnji izraz izhaja iz zakona o mednarodni zaščiti (2007). Do nedavnega so se formalno imenovali prosilci in prosilke za azil po zakonu o azilu, ki je prenehal veljati 4. 1. 2008.

² Priseljence in priseljenke, ki nimajo stalnega ali začasnega dovoljenja za prebivanje po zakonu o tujcih oziroma dovoljenja za zaposlovanje tujca po zakonu o delu in zaposlovanju tujcev, bomo imenovali tudi priseljenci in priseljenke ali migranti in migrantke brez papirjev.

Tak način izključevanja, katerega učinek je nelegalnost samega bivanja in zaposlovanja in s tem onemogočanje pravic, je v Evropi značilen zlasti zadnjih dvajset let, kar je mogoče pripisati pospešeni neoliberalizaciji³, ki je močno omajala konsenz o smiselnosti in učinkovitosti države blaginje. V svoji analizi in zagovoru evropskega državljanstva kot institucije, ki svojega demokratičnega potenciala ne more uresničiti brez enakovredne vključitve priseljenk in priseljencev, Balibar (2007) formalno in simbolno neenakost med domorodnimi in priseljenimi populacijami opredeli kot evropski apartheid.

Del tega apartheida so tudi milijoni ljudi brez pravic oziroma v negotovem položaju z negotovimi pravicami. Po nekaterih ocenah naj bi bilo v državah Evropske unije v takem položaju 4,5 milijona ljudi (Komisar za človekove pravice 2007: 8). Eden od indikatorjev njihove ranljivosti je prav njihova nevidnost, ki se kaže tudi kot statistična nevidnost. Priseljenci brez dovoljenj za delo in bivanje so skrita, neregistrirana populacija, zato zanesljivih statističnih podatkov ni. Od vse svetovne migrantske populacije (190 milijonov v letu 2005) naj bi bilo nelegalnih migracij okoli 10 do 15 odstotkov, samo v Rusiji, denimo, naj bi jih bilo 10 do 12 milijonov (*ibid.*).

³ S pospešeno neoliberalizacijo imamo v mislih zlasti obdobje Margaret Thatcher v Veliki Britaniji in Ronalda Regana v Združenih državah. Temu je konec osemdesetih prejšnjega stoletja sledil še zlom socialističnih režimov, kar je učinkovalo kot ukinitvev alternative neoliberalnemu kapitalizmu (Mishra 1999).

V Evropski uniji je ta problem zaznamovan z diskurzom o policijskem boju proti nelegalnem preseljevanju (Zorn 2003). Dejansko se kaže v poostrenem nadzoru na mejah in zmanjševanju socialnih pravic, ki so bile v nekaterih evropskih državah na voljo nedržavljanom (Cholewinski 2005). Kot ugotavlja evropski komisar za človekove pravice (2007: 7), povečan nadzor na zunanjih mejah in restriktivna zakonodaja ne vplivata na zmanjševanje števila nedovoljenih migrantov, ampak zgolj povečata njihovo ranljivost, še zlasti žensk in otrok. Ko migranti in migrantke uporabljajo nelegalne poti in pomoč tihotapcev, se neredko znajdejo v življenjsko nevarnih situacijah (nekateri na poti do Evropske unije izgubijo življenje, drugi padejo v roke trgovcem z ljudmi ipd.). Ta policijski boj tudi beguncem in begunkam onemogoča prihod v Evropo (Hayter 2004).

Na zunanji meji nadzor nad priseljevanjem izvaja policija, v notranjosti države pa poleg policije tudi večina javnih institucij – zdravstvo, socialne službe, zavodi za zaposlovanje, šolstvo itn. (Balibar 2007). Na primer, prisilci za azil lahko pridobijo delovno dovoljenje šele po enem letu od vložitve vloge za azil (85. člen zakona o mednarodni zaščiti), ljudje brez papirjev pa sploh nimajo pravice iskati zaposlitve. Če kljub temu delajo, ne morejo uveljaviti pravic, ki izhajajo iz dela. Nimajo pravice do zdravstvenih storitev (razen nujne zdravstvene pomoči) ali izbire osebnega zdravnika, pogosto pa, kot bomo videli v nadaljevanju, nimajo možnosti niti izbirati, kje bodo živeli in kaj bodo jedli.

Po drugi strani pa demografski izračuni za Evropsko unijo in tudi za Slovenijo kažejo potrebo po večanju migrantske delovne sile. Tako na primer sedanji letni selitveni prirast v Sloveniji, ki od leta 2005 šteje 6.000 oseb letno, ne bo zadostoval za ohranjanje sedanje gospodarske rasti, saj ne bo ohranil uravnoveženega razmerja med zaposlenimi in upokojenimi. Pomemben nacionalni strateški dokument z naslovom Predlog strategije ekonomskih migracij za razpravo (2007: 10) priporoča letni prirast 13.500 delovnih migrantov in

migrantk.⁴ Trenutno je v Sloveniji 61.920 tujih državljanov in državljanek z različnimi vrstami delovnih dovoljenj. Daleč največ jih je iz držav na ozemlju nekdanje Jugoslavije. Kljub povečani potrebi po priseljenih delavcih in delavkah pa mejni in priselivitveni režimi niso nič manj restriktivni; gre za selektivno sprejemanje priseljencev, kar pomeni, da so izhodišče zgolj izražene potrebe na trgu delovne sile in ne pravice ljudi, ki so že v državi. Ob tem pa je treba poudariti, da ekonomska korist ne bi smela biti osnovni argument za zagovor pravice do prostega gibanja (vsaj v socialnem delu ne). Hrbtna plat tega argumenta je namreč zagovor zapiranja meja pred priseljenci (in nehote tudi begunci), v primeru, ko bi upadla potreba po njihovi delovni sili.

Namen pričujočega članka je opozoriti na družbeni fenomen ljudi brez papirjev in brez pravic, ki se neredko izmika socialnemu delu zaradi prevlade drugih sektorjev, zlasti represivnega državnega aparata nad socialnim skrbstvom, morda pa tudi prepričanja, da je treba najprej poskrbeti za državljane. Na začetku bom na kratko definirala skupine in opisala kontekst ljudi brez pravice do pravic. Normativni okvir, ki ga sestavljajo pravni standardi (ki temeljijo na mednarodnih priporočilih in konvencijah) in glavni instituciji obravnave (azilni dom in center za tujce), bo predstavljen na kritičen način. Potem se bomo osredotočili na možnosti vključujočega (neselektivnega) odziva na nedržavljanke in vloge socialnega dela.

V sklepu bomo pojasnili presek med socialnim delom in vključujočim odzivom s pomočjo teoretskega koncepta aktivnega državljanstva.

Prvi del članka temelji na sintezi predhodnih domačih raziskav (Pajnik *et al.* 2001, Lipovec Čebren 2002, Zorn 2003, Gregorčič 2006, Dembsky 2007) in nekaterih tujih študij (Cohen *et al.* 2002, Hayes, Humphries 2004). Večina omenjenih avtoric in avtorjev uporablja etnografski pristop; s pomočjo pogovorov in

⁴ Kvote za zaposlovanje tujih delavcev in delavk se uporabljajo od leta 2004. Na primer, v letu 2007 je kvota znašala 24.500 delovnih dovoljenj.

sodelovanja s prosilci za azil in priseljenci ugotavljajo pogoje njihovega (začasnega) bivanja, načine prihoda v državo in možnosti – bolje, ovire – integracije. Študije so zagovorniško (tj., pristransko) naravnane, kar pomeni, da so v prvi vrsti pozorne na spoštovanje pravic omenjenih skupin in ne na zakonsko opredeljeno ali diskrecijsko pravico države do prepovedi bivanja tujcev na svojem ozemlju. Na ta način raziskovalke kritično prevprašujejo prepoved prostega gibanja, onemogočanje izbire bivališča in legalno diskriminacijo revnejših nedržavljanov pri uresničevanju socialnih pravic. Ugotovitve študij so pravzaprav poročila o strategijah in primerih odvrčanja in zavračanja priseljencev in beguncev (negativne odločbe na azilne vloge, deportacije, režim totalne ustanove ipd.). Osebo pa sem poleg raziskovanja na področju beguncev opravila tudi etnografsko raziskavo v sodelovanju s prebivalci, ki so bili izbrisani iz registra stalnega prebivalstva. Njihove izkušnje kažejo na administrativno podobnost izključevanja iz javnih storitev in zaposlovanja (Dedić *et al.* 2003).

V drugem delu članka, v katerem se bomo posvetili vključujočemu odzivu na nedržavljanke (ki ga bomo razvrstili glede na subjekt tega odziva), sta bili glavni metodi pridobivanja relevantnih informacij v glavnem dve, uporabljeni pa sta bili sočasno. Prva je večletna (od leta 2000 naprej) udeležba z opazovanjem v aktivistični antirasistični skupini (gl. spletne strani Dostje!). Zajema izmenjavo mnenj in izkušenj s prosilci za azil, priseljenci, raziskovalkami, zaposlenimi v socialni službi azilnega doma in centra za tujce, in aktivisti in aktivistkami Mreže za stalni obisk v centru za tujce. Druga metoda pridobivanja informacij sestoji iz polstrukturiranih intervjujev z nekaterimi zaposlenimi v azilnem domu, centru za tujce, ambulanti za ljudi brez zdravstvenega zavarovanja ali nevladnih organizacijah. Občasno sem podatke pridobivala na izobraževalnih delavnicah za zaposlene v omenjenih ustanovah, šolah in socialnih službah. Večinoma je raziskovanje potekalo v Sloveniji, deloma pa v Veliki Britaniji, v Manchestru in Galsgowu (gl. Zorn 2006 a, 2007 č).

IZBRIS IN DRŽAVLJANSTVO

V Sloveniji so pod neoliberalni mlin izključevanja in onemogočanja pravic padli tudi izbrisani, kar definira izbris kot neke vrste neoliberalni tranzicijski simptom (Zorn 2007 a). Izbris iz registra stalnega prebivalstva je pokazal, kako je skupina ljudi naenkrat ostala brez pravic, poleg tega pa tudi, kako je bila ta izločitev pomenljiva za državljane, ki so v bili novi državi Sloveniji prav tako izpostavljeni negotovosti, pomanjkanju socialne in pravne varnosti (ob naraščanju brezposelnosti, slabše dostopnost do stanovanj, komercializaciji zdravstvenega zavarovanja ipd.). Čeprav sta se socialna in politična neenakost po osamosvojitvi Slovenije povečali, se razredni boj ni okrepil, ampak narobe, antagonizem se je premestil na področje etničnosti, lojalnosti in državljanstva. Zato lahko rečemo, da izbris pomeni ali je pomenil proizvajanje simbolne vrednosti za tiste, ki so vključeni, torej za državljane. Državljanški statusi so v simbolnem smislu postali steklena tla (Shklar v Olson 2001: 171). Državljanji lahko vidijo tiste na dnu, ki jim gre najslabše, sami pa ne morejo pasti pod določen nivo, ker jih varuje državljanški status. Nedavni primer vladnega in vaškega nasilja nad družino Strojani iz Ambrusa pa je pokazal, do kod seže različna obravnava državljanov, kadar jih zaznamuje manjšinska etnična pripadnost.

Obenem lahko opazimo, da izbrisani niso le znanilci procesov krčenja pravic, temveč so tudi znanilci bojov za pravice. Od izključevanja in izoliranosti so prešli k združevanju in sklicevanju na pravice. Kompleksnost in trdovratnost problema, ki deluje na več nivojih hkrati (poskusi diskreditacije boja izbrisanih, neupoštevanje odločb ustavnega sodišča, referendum o tehničnem zakonu ipd.), pa sta zahtevali vzpostavitev trajnejšega političnega delovanja (Zorn 2007 c). V sklepu bomo politično delovanje izbrisanih kot udeleženih v problemu imenovali praksa aktivnega državljanstva, s čemer bomo nakazali možnosti sprememb na zemljevidu subjektov pravic.

ČLOVEKOVE PRAVICE »NELEGALNIH« OSEB?

Poleg prebivalcev, izbrisanih iz registra stalnega prebivalstva, kar je bila značilna strategija ustvarjanja nelegalnosti bivanja določenih oseb v Sloveniji, pa naštejmo še druge načine ustvarjanja brezpravnih oseb, ki so značilni v mnogih državah in regijah sveta, v članku pa ohranjamo evropski referenčni okvir.

Oseba lahko postane brezpravna, dobesedno zunaj zaščite nacionalne zakonodaje, na več načinov: 1) če dobi negativno pravnomočno odločbo na azilno vlogo in ostane v državi, 2) če ji poteče dovoljenje za začasno bivanje oziroma delovno dovoljenje za določen čas in ne pridobi novega, 3) če ostane v državi po preteku turistične vize, 4) če pride na ozemlje določene države na nelegalen način (mimo uradnih mejnih prehodov ali s ponarejenimi dokumenti).

Komisar za človekove pravice (2007) ugotavlja, da je razumevanje položaja te skupine ljudi polarizirano; države, iz katerih prihajajo priseljenci in tudi priseljenci sami vidijo migriranje kot nujnost in ne kot izbiro, saj na ta način preživljajo svoje družine, ki so ostale doma, kjer možnosti zaposlitve niso imeli (zaradi vojne, konkurence mednarodnih korporacij, ki povzročajo propad malih lokalnih podjetij, uničenega okolja, krčenja nacionalnih proračunov za javno šolstvo in druge javne storitve itn.). Države sprejema imenujejo delavce brez papirjev »ilegalni migranti« in jih poskušajo odstraniti s svojih teritorijev. Vendar pa so ti ljudje del svetovne migrantske populacije, ki je v letu 2006 poslala v države izvira 203 milijard dolarjev. Sredstva, ki jih zdomci pošiljajo v Moldavijo, znašajo tretjino moldavskega bruto družbenega proizvoda, zdomci ustvarijo več kot 5 odstotkov prihodka Bosne, Albanije, Srbije in Armenije (Komisar za človekove pravice 2007: 6).

Čeprav imajo države diskrecijsko in ne le zakonsko opredeljene pravice določiti, kateri tujci lahko ostanejo na njenem teritoriju in kateri ne, je od konca druge svetovne vojne suverenost držav vendarle vse bolj omejena z mednarodnimi normami in konvencijami človekovih pravic (Splošna deklaracija človekovih

pravic 1948, Ženevska konvencija in njen protokol o statusu beguncev 1951/1969, Konvencija o otrokovih pravicah 1989, Mednarodni pakt o državljanskih in političnih pravicah 1966, Mednarodni pakt o ekonomskih, socialnih in kulturnih pravicah 1966, Evropska konvencija o varstvu človekovih pravic in temeljnih svoboščin 1994, Evropska konvencija o preprečevanju mučenja in nečloveškega ali ponižujočega ravnanja ali kaznovanja 1994 itn.). Zaradi omejevanja suverenosti držav na račun mednarodnih standardov spoštovanja človekovih pravic Seyla Benhabib (2004: 11) trdi, da so notranja nasprotja med univerzalnimi človekovimi pravicami in teritorialno suverenostjo držav vgrajena v najpomembnejše mednarodne pravne dokumente in v njihovo uresničevanje. Zanimivo pa je – in to je tudi eden od osrednjih problemov na področju migracij –, da splošna deklaracija človekovih pravic priznava pravico do svobode gibanja in pravico do emigriranja (13. člen), pravico do azila pod določenimi pogoji (14. člen), pravico do državljanstva (15. člen), ničesar pa ne nalaga državam podpisnicam glede pravice do vstopa migrantov in migrantk na njihovo ozemlje, priznavanja državljanstva ali legalnosti bivanja in zaposlovanja priseljenih.

Čeprav države kar naprej producirajo brezpravne ljudi in s tem ustvarjajo situacijo izrazite pravne in dejanske neenakosti, pa naj bi v Evropi kljub temu – ali pa prav zaradi tega – veljali minimalni skupni standardi spoštovanja vseh oseb, ki so na njenem teritoriju. Na podlagi konvencij sveta Evrope in Združenih narodov je parlamentarna skupščina sveta Evrope strnila minimalne standarde civilnih, političnih, ekonomskih in socialnih pravic. Te minimalne pravice so:

- *Pravica do življenja.* Ne sme se uporabljati čezmerna sila, da bi preprečili prihod nedržavljanov. Oblast ima dolžnost obvarovati življenje tistih, ki poskušajo stopiti v državo.
- *Prepoved mučenja in nehumane oziroma ponižujoče obravnave ali kaznovanja.* V postopkih odstranitve tujcev bi morali spoštovati pravico do dostojanstva. Prisilna sredstva bi morala biti kolikor mogoče minimalna.

- *Zaščita pred suženjstvom in prisilnim delom.*
- *Pridržanje* naj bi se uporabljalo le kot skrajni ukrep, ki ga mora avtorizirati sodna oblast in ne sme trajati predolgo.
- Spoštovati je treba *pravico do azila in nevracanja*.
- *Pravica do učinkovitega pravnega sredstva pred odstranitvijo iz države* pred neodvisnim organom oblasti, vključno s tolmačem in pravnim svetovalcem ali svetovalko.
- *Spoštovanje privatnega in družinskega življenja.* Odstranitve oseb naj ne bi izvajali v primerih, ko gre za »posebno tesne vezi«.
- *Pravica do poroke.*
- *Pravica do enake obravnave.* Ne bi smeli diskriminirati na podlagi nacionalne ali etnične pripadnosti pri sprejemanju in bivanju v državi ali pri izgonih iz države.
- Poleg teh civilnih in političnih pravic je skupščina sveta Evrope opredelila tudi minimalne ekonomske in socialne pravice priseljencev brez papirjev:
- *Primerna namestitve*, ki zagotavlja človeško dostojanstvo.
- *Nujna zdravstvena oskrba.*
- *Socialna zaščita*, kadar je treba ublažiti revščino in ohraniti človeško dostojanstvo. Otroci migranti bi morali biti pri socialni zaščiti izenačeni z otroki državljanji.
- *Pravice pri zaposlovanju.* Pravično plačilo, primerni delovni pogoji, dostop do sodišč za zaščito pravic in trgovinske dejavnosti. Država bi morala nadzorovati delodajalce in odkrivati kršitelje pravil.
- *Pravica do osnovnošolskega in srednješolskega izobraževanja otrok* (Komisar za človekove pravice 2007: 13).

Na podlagi tega spiska pravic, ki veljajo za evropski minimalni standard, tudi ko gre za nedržavljanke brez papirjev, navedimo pet problematičnih vidikov koncepta človekovih pravic. Pri tem skiciranju bomo pustili ob strani natančnejšo razpravo, saj bi se z njo preveč oddaljili od napovedanega namena članka; zmanjkalo bi nam prostora za razpravo o vključujočem odzivu na nedržavljanke.

Pri prvi točki omenimo dvoumnosti teoretskega okvira koncepta nacionalne države in iz

nje izhajajoče deklaracije o pravicah človeka in državljana – novosti francoske revolucije –, ki jih je prepričljivo začrtala Hannah Arendt (2003 [1947]), mnogi pa razvili naprej (denimo Benhabib 2004, Agamben 2004 itn.). Implicitne prepletenosti konceptov, kot sta »človek« in »državljan«, in iz njiju izhajajočih človekovih in državljanskih pravic (prve pridobimo z rojstvom kot takim, druge pa z rojstvom v določeno politično skupnost) se nismo znebili do danes. Ta prepletenost se povsem konkretno odraža v tem, da lahko izguba državljanskih pravic pomeni tudi izgubo človekovih pravic, čemur so izpostavljeni begunci, priseljenci brez papirjev in izbrisani v primeru poosamosvojitvene Slovenije. Čeprav odpor nacionalnih držav, da bi zaščitile vse prebivalce na svojem ozemlju, zahvaljujoč mednarodnim standardom človekovih pravic ni več tako izrazit, pa to še ne pomeni, da smo odpravili temeljni izvir napetosti med osebami brez pravnega statusa in represivnim delom državnega aparata. Ta napetost se kaže v policijskih ukrepih pridrževanja in deportacij in občutkih teptanja dostojanstva in trajne negotovosti, o katerih poročajo posameznice in posamezniki.

Drugič, države se zavezanosti spoštovanja mednarodnih pravnih standardov izognejo tako, da na različne načine onemogočijo prihod beguncev in tujih delavcev na svoje ozemlje. To naredijo s pomočjo vizumskega sistema oziroma tako, da svoje meje eksternalizirajo. To pomeni, da fizično prenesejo nadzor nad priseljevanjem na ozemlje zunaj svojega teritorija, v države, od koder prihajajo ljudje, ki jih vidijo kot nezaželene (denimo sodelovanje obmejne policije Španije in Maroka pri zaustavljanju migrantov v Maroku, vzpostavitev centra za pridrževanje tujcev v Mavretaniji s sredstvi EU, ustanavljanje centrov za ugotavljanje upravičenosti begunskih statusov in dovoljenj za migrante v Alžiriji in Maroku itn.) (Derechos humanos en la frontera sur 2006, gl. tudi zemljevid Migreurope 2005). Mnogim beguncem je zaradi eksternaliziranih meja fizično onemogočen prihod v Evropo, posledica česar je upad azilnih prošenj, ki je najnižji v zadnjih 20 letih. Evropski svet o beguncih in

izgnancih (2008) je tudi opozoril, da države Evropske unije s takim režimom nadzora nad priseljevanjem povzročajo, da bo pravica do azila v Evropi izgubila vsakršen pomen.

Tretjič, normativni okvir človekovih pravic ne prepoveduje pridrževanja (zapiranja v centre za odstranjevanje tujcev) niti ne nasprotuje deportiranju priseljencev brez papirjev in neuspeh prosilcev za azil, razen kadar bi bila vrnitev življenjsko nevarna ali so ljudje vzpostavili posebno tesne vezi, kar pa vlade razlagajo po svoje. Ukrepe pridrževanja in odstranjevanja vsaj delno legitimizirajo s tem, da v vseh fazah teh ukrepov zapovedujejo spoštovanje človekovih pravic, kar kaže tudi zgornji spisek civilnih, političnih, ekonomskih in socialnih pravic. Centri za odstranjevanje tujcev pa rastejo kot gobe po dežju in jih je v Evropi okoli 180 (gl. zemljevid Migreurope 2005). Komisar za človekove pravice (2007: 3) pravilno opozarja na štiri situacije, ko so priseljenci še zlasti ranljivi: med potovanjem in na meji, v času nedovoljenega prebivanja v državi, med pridržanjem v centrih za tujce in v postopkih odstranjevanja iz države. Sicer pojasni neizbežnost raznovrstnih ekonomskih priseljencev v Evropi (ne le visoko izobraženih specialistov) tako s perspektive migrantov, njihovih družin, skupnosti in držav, iz katerih prihajajo, kot tudi iz perspektive starajočega se evropskega prebivalstva, ne obsodi pa pridrževanja in odstranjevanja nevidnih delavcev in delavk in njihovih družin. Ta vidik »humanega uresničevanja nehumanih pooblastil« sem iz žabje perspektive na primeru socialne službe centra za tujce prikazala drugje (Zorn 2005).

Četrtič, deklaracije ne upoštevajo širšega zgodovinsko-političnega konteksta, ampak so kvečjemu »tehnično« navodilo za primerno ravnanje. Prepad v ekonomski neenakosti med bogatimi in revnimi državami se je še povečal in tej dediščini kolonializma ni videti konca. Neenakost narašča tudi znotraj Evrope. Denimo, Norveška in Nizozemska imata približno 38.000 in 32.000 dolarjev bruto družbenega proizvoda na prebivalca, medtem ko ta znaša v Ukrajini, Albaniji in Moldaviji 6.400, 5.000 in 1.700 dolarjev na prebivalca (Komisar za

človekove pravice 2007: 5 *sqq.*). Te dohodkovne razlike vplivajo na delavske migracije iz revnejših držav v bogatejše. Vprašati se moramo, kaj generira ekonomsko neenakost med državami, kateri so zgodovinsko-strukturni razlogi; kako so kolonizacija in postkolonialni zemljevidi ob vzpostavitvi mednarodnih monetarnih institucij vplivali na vidne in prikrite odnose izkoriščanja med tistim, kar danes imenujemo globalni Sever in globalni Jug (več o tem gl. Leskošek 2005).

In nazadnje (torej petič), pa vendar nič manj pomembno, gre za vprašanje, katere minimalne civilne, politične, socialne in ekonomske pravice država Slovenija resnično spoštuje in katerih ne. Odgovor je zapleten, saj imajo vlada (ministrstvo, pristojno za notranje zadeve) in begunci in priseljenci različne interpretacije. Prosilci za azil ocenjujejo življenje v azilnem domu in centru za tujce kot velik psihološki pritisk, ki ne uresničuje pravice do ustreznega bivališča in tepta osebno dostojanstvo nastanjenih, medtem ko zaposleni trdijo nasprotno (javna tribuna »Kaj storiti proti poslabšanju položaja prosilcev za azil«, Socialni center Rog, 8. 3. 2008, Ministrstvo za notranje zadeve 2008). Policija v centru za tujce vidi samo sebe kot institucijo, ki spoštuje človekove pravice, saj večinoma odstranjuje ljudi brez vklepanja v lisice, kar pa ne pomeni, da deportacije niso prisilne, da človekovo dostojanstvo ni poteptano in da je okolje, kamor ljudi vračajo, zanje varno. Ali pa primer, ko center za tujce omogoči otrokom obiskovanje pouka v lokalni osnovni šoli, kar lahko šteje kot spoštovanje človekovih pravic, vendar pa otroci obiskujejo šolo »iz zapora«.

Od konceptualnih problemov se ozrimo še na konkretno spoštovanje minimalnih standardov človekovih pravic in mednarodnega begunskega prava, kot ju vidijo zainteresirane nevladne organizacije⁵, visoki komisar Združenih narodov za begunce, varuhinja človekovih pravic in evropska komisija za boj proti rasizmu. V zadnjem času te organizacije predvsem kritizirajo novi zakon o mednarodni zaščiti (2007), ki je znižal stopnjo zaščite

⁵ Amnesty International Slovenia, Jezuitska služba za begunce, Mirovni inštitut, Pravno-informacijski center nevladnih organizacij in Slovenska filantropija.

iskalcev zatočišča v primerjavi s prejšnjim zakonom o azilu. Nekatere določbe niso v skladu z ustavo, spet druge kršijo ženevsko konvencijo o beguncih, ki je poglavitni mednarodni pravni dokument s tega področja. Na primer, zakon daje precejšnjo možnost omejevanja gibanja prosilcev za mednarodno zaščito, o usodi ljudi lahko odločajo v pospešenih postopkih (kar pomeni, da lahko odločajo na podlagi pomanjkljivih podatkov), brezplačna pravna pomoč je omejena le na postopke pred upravnim in vrhovnim sodiščem, prosilec dobi v jeziku, ki ga razume, le del odločitve ministrstva itn. Že v prej veljavnem zakonu o azilu je bila odpravljena pravica do brezplačne pravne pomoči na prvi stopnji. Sporen je tudi način organiziranja brezplačne pravne pomoči, vključno s plačilom begunskih svetovalcev. Brezplačna pravna pomoč je zagotovljena prek svetovalcev za begunce, ki jih imenuje minister za notranje zadeve. To pomeni, da svetovalci za begunce zastopajo ljudi proti ministrstvu, ki jih za to delo imenuje in plačuje (Varuh človekovih pravic 2008). Za njihovo delo je določena le polovična odvetniška tarifa (Pravilnik o nagrajevanju in povračilu stroškov svetovalcem za begunce 2006). Na ta način je neodvisna, kvalitetna pravna pomoč beguncem in priseljencem dobesedno izničena. Pri tem pa ne pozabimo, da imajo ti ljudje v primerjavi s tistimi, ki odločajo o njihovih življenjih (ministrstvom za notranje zadeve), neprimerljivo manj moči, pravnega znanja, sredstev in dostopa do informacij.

Zakon o mednarodni zaščiti (2007) ni v skladu s standardi begunskega prava oziroma spoštovanja človekovih pravic tudi zato, ker zoži pojem družine, iz katerega izpadejo nekateri družinski člani, ker šolanje in izobraževanje beguncev s statusom in prosilcev za azil ni izenačeno s pravicami državljanov, kot bi moralo biti, in ker se lahko prosilci za azil zaposlijo šele po enem letu od predaje vloge za mednarodno zaščito. (UNHCR 2007a). Visoki komisar je zaskrbljen tudi zaradi nizkega števila priznanih begunskih statusov in opozarja, da je Slovenija med evropskimi državami z najnižjim odstotkom pozitivno rešenih

azilnih vlog. V treh letih (od 2004 do 2006⁶) je bilo v Sloveniji podanih 2.288 azilnih vlog. Od tega so pozitivno rešili 74 vlog (priznanje političnega ali humanitarnega azila), kar je 3,2 odstotka. 1.604 ljudi so zavrnilo, ostali (610) pa niso vztrajali do konca postopka (UNHCR 2007 b).⁷

Poleg nizke številke priznanih begunskih statusov je zgovoren tudi podatek, da je leta 2006 v Sloveniji upadlo število vlog za azil za 70 odstotkov (*op. cit.*).⁸ Domneva, da gre v Sloveniji pripisati ta upad spremembam na področju azilne zakonodaje, ki je onemogočila, da bi smel vsakdo podati vlogo, se zdi upravičena (Zakon o azilu 2006). Proti tem spremembam, ki so znižale že dosežen nivo pravic in zaščite, so mnogi protestirali, med njimi tudi drugi kongres socialnega dela v Portorožu jeseni 2005 (Dobovičnik *et al.* 2006: 303). Na zniževanje standardov na področju azila v letu 2006 je opozorila tudi komisija proti rasizmu in netolerantnosti sveta Evrope v svojem tretjem poročilu (2007). Ustavno sodišče je leta 2006 sicer zadržalo izvajanje policijskega predpostopka, ki je v nasprotju z načelom, da ima vsakdo pravico iskati zatočišče, vendar, kot kažejo omenjeni podatki o upadu prošelj za azil, niti to ni imelo bistvenih učinkov. Novi zakon o mednarodni zaščiti (2007) v tem smislu ne prinaša izboljšav, saj v 54. členu določa, da lahko pristojni organ odloči po hitrem postopku, če meni, da je vloga »očitno neutemeljena«, kar pomeni, da vse osebe niti

⁶ Po podatkih Human Rights Press Point (2008) naj bi v letu 2007 vlogo za azil vložilo 434 beguncev, pozitivno rešenih (kar pomeni priznanje azila ali subsidiarne zaščite) pa je bilo 9 primerov.

⁷ Glede zapuščanja azilnega doma in s tem tudi azilnega postopka so begunci ob različnih priložnostih izrazili prepričanje, da je mogoče razumeti postavljanje pravil hišnega reda in odnos nekaterih zaposlenih v azilnem domu oziroma sektorju za azil kot namerno ustvarjanje psihološkega pritiska, da bi ljudje čimprej odšli (Pajnik *et al.* 2001, Lipovec Čebren 2002, Zorn 2003, Dembsky 2007, Javna tribuna Kaj storiti proti poslabšanju položaja prosilcev za azil, Socialni center Rog, 8. 3. 2008).

⁸ V celotni Evropski uniji je število azilnih vlog upadlo za 15 odstotkov in je najnižje v zadnjih 20 letih (UNHCR 2007 b).

nimajo možnosti, da bi bile obravnavane kot prosilci, prosilke za azil.

AZILNI DOM IN CENTER ZA TUJCE

Na področju pravic nedržavljanov omenimo dve instituciji, azilni dom in center za tujce, kjer so zaposleni tudi socialni delavci in delavke.

V Sloveniji obstaja en azilni dom, ki se nahaja v ljubljanski industrijski coni Vič. Zanj je značilno, da bivanje ljudi, socialne in zdravstvene storitve in tudi administrativni del (vodenje azilnih postopkov) potekajo pod isto streho. V Goffmanovi (1991) terminologiji bi temu rekli totalna ustanova. Pisarne inšpektorjev, ki odločajo o azilnih vlogah, se nahajajo na istem naslovu, kot so bivalni prostori prosilcev za azil. To pomeni, da je že tako težak položaj teh ljudi (zaznamovanih z izkušnjo preganjanja in izgub ter izredno oteženega prihoda v državo) zaostren še z razmeroma visoko stopnjo nadzora njihovega vsakdanjega življenja, pri katerem (vsaj posredno) sodelujejo tisti, ki odločajo o usodi teh ljudi. Pri tem odločanju se je uveljavila kultura ne-verjetja in zavračanja, ki se odraža v azilni statistiki (Humphries 2005).

Ljudje, ki jim je uspelo podati vlogo za azil, so v času postopka do dokončne odločitve o njihovi vlogi nastanjeni v azilnem domu. Socialne delavke in delavci sodelujejo s prosilci in prosilkami za azil pri vključevanju otrok v šolo, pri uresničevanju raznih pravic, povezanih z bivanjem v azilnem domu (občasno tudi socialnih storitev izven doma), so na voljo za pogovore, uvajajo prostovoljke in prostovoljce, ki se družijo z begunci in njihovimi otroki, itn. Nekatere socialne delavke se pri inšpektorjih zavzemajo za posameznike in družine – katerih zgodbe dobro poznajo –, da bi pozitivno rešili njihove vloge. Ne morejo pa opravljati drugih običajnih nalog socialnega dela, kot so denimo pomoč pri iskanju ustrezne zaposlitve, načrtovanju prihodnosti, vključevanje v okolje ipd., saj nihče ne ve, kdaj jim bo vročena negativna odločba in jih bo policija odpeljala v center za tujce, kjer bodo čakali na deportacijo iz države.

Center za tujce v Velikem otoku pri Postojni ironično označi krajevna tabla ob cesti, na kateri je prečrtana beseda »Veliki« in pripisana beseda »Goli«. Center za tujce stoji na samem, varovan je z ograjo in policisti brez vnaprejšnje najave oziroma posebnega razloga za prihod ne pustijo nikogar noter. To je sistem, ki strogo varuje izključitev zajetih priseljencev iz običajnega življenja v skupnosti. Ta ustanova je izvzeta iz zakona o izvrševanju kazenskih sankcij in kazenskega zakona in je pravzaprav slabša od zapora; za zaprte pomeni velik psihološki pritisk, ki vpliva na to, da ljudje sodelujejo pri lastnih deportacijah (Zorn 2006 b). Zaprti so izolirani od širše skupnosti v informacijskem, prostorskem in s pomočjo stigmatizacije tudi v simbolnem smislu. Njihova stigmatizacija izhaja zlasti iz njihove obravnave, ki je v prvi vrsti policijska. Nastanitev v center in svoje občutke ob tem je opisal eden od tam priprtih mlajših moških takole:

Ob prihodu v center nam vzamejo vse osebne stvari, slike naših družin, religiozne podobe in denar. Moramo se sleči in obleči v tuje obleke. Zaprejo nas v sobe po šest ljudi. Le za pol ure lahko gremo ven, na zaprto igrišče. Večno čakanje, negotovost, obroki hrane so neprimerni – vlažen kruh, Zdenka sir, vlažen kruh, Zdenka sir. Namesto zdravil dobimo močna pomirjevala. Pri tem pa ne vemo, kaj bo z nami, kdaj nas bodo deportirali tja, kamor nočemo nikoli več.« (Mreža za stalni obisk v centru za tujce 2006).

Ob prihodu v center za tujce odzamejo ljudem osebno svobodo in deponirajo njihove telefone in denar, kot je omenjeno v zgornjem citatu. Migranti so po zakonu o tujcih dolžni sami plačati svoje prisilno pridržanje in odstranitev iz države. V letu 2005 je policija odvezla ljudem in vrnila v proračun 33.750 € (Intervju z vodjo centra za tujce Jože Koncem v Velikem otoku pri Postojni, 3. 2. 2006), kar je malo za proračun, a veliko za tam zaprto populacijo. Po podatkih slovenske policije so iz centra za tujce leta 2003 deportirali povprečno 1,3 osebe dnevno, leta 2004 2,2 osebe, leta 2005 in 2006 pa povprečno 5,5 ljudi dnevno (Policija 2004: 8, 2006: 9).

V Sloveniji je institucija pridržanja, ki ima pravno podlago v zakonu o tujcih, razmeroma nov pojav. Običajna praksa je postala z novelo zakona o tujcih leta 1999, ki je določila, da lahko bivanje tujca pod strožjim policijskim nadzorom v centru za tujce odredi *policija*, če obstaja *sum*, da se poskuša oseba izogniti ukrepu, in sicer za čas, ki je nujno potreben za njeno odstranitev. Gre za preventivni policijski ukrep, kajti posameznike in posameznice je mogoče zapreti neodvisno od obsodbe na prestajanje zaporne kazni, torej neodvisno od njihovega kriminalnega vedenja (Agamben 2004). Pravni temelj pridržanja ni kazenski zakon, ampak zakon o tujcih. V centru za tujce zapirajo tudi mladoletnike brez spremstva in cele družine. Priseljenci niso obravnavani kot državljani drugih držav, ampak kot osebe brez dokumentov, torej kot osebe brez vsakega političnega statusa oziroma kot »goli« ljudje v Agambenovi terminologiji (*op. cit.*).

Tudi statistični podatki iz drugih držav kažejo, da postajata pridrževanje in odstranjevanje vse bolj običajni metodi evropske migracijske in azilne politike. Na primer, iz Nemčije so v treh letih (od 2002 do 2004) izgnali 72.000 ljudi, kar je povprečno 65 ljudi na dan, iz Velike Britanije pa 50.700, torej povprečno 46 ljudi na dan. Če seštejemo deportirane iz vseh držav članic Evropske unije v teh treh letih, se številka povzpne na pol milijona, kar pomeni, da je bilo iz EU vsak dan izgnanih 475 ljudi (Europa 2005).

Še težje kot v azilnem domu opravljajo svoje poslanstvo in običajne socialnodelovne naloge socialne delavke v centru za tujce. Ljudje so tam zaprti, ne da bi storili kaznivo dejanje, socialni delavci pa nimajo drugih pooblastil, kot da pomagajo pri začasni vključitvi otrok v šolo, pri zadovoljevanju najosnovnejših potreb za preživetje in pri pomiritvi zaprtih oseb (Zorn 2006 b). To pomeni, da socialne delavke in delavci pomagajo pri tem, da se ljudje sprijaznijo s svojo usodo odstranitve iz države.

Vprašanje je, ali je opravljanje socialnega dela v takem kontekstu sploh lahko etično. Naloga socialnih delavk in delavcev bi morala biti sodelovanje s priseljenci in priseljenkami,

odraslimi in otroki, pri vključevanju v običajno okolje in pomoč, da bi lahko v Sloveniji našli nov dom in ne le začasnega »postajališča«, kar vodi v občutke negotovosti, izkoreninjenosti in brezupa.

PRIMERI VKLJUČUJOČEGA ODZIVA NA NEDRŽAVLJANE

Zaradi segregiranih prostorov za bivanje in s tem povezanim ločenim sistemom zdravstvene in socialne oskrbe, kot ga izvajata center za tujce in azilni dom, se različne socialne službe v skupnosti le zelo redko (denimo v primeru mladoletnih prebežnikov brez spremstva) znajdejo v situaciji, ko bi jih življenjske situacije nedržavljanov prisilile k iskanju novih odgovorov in institucionaliziranih rešitev. Dostop do javnih služb, zlasti socialnih transferov, je pogojen z določenim statusom – državljanstvom, dovoljenjem za stalno prebivanje tujca in begunskim statusom. Prosilke in prosilci za mednarodno zaščito se nahajajo v nekakšnem vmesnem položaju; imajo pravico do uporabe javnih zdravstvenih storitev in do nastanitve v različne socialnovarstvene ustanove, vendar pa je njihovo vsakdanje življenje v celoti determinirano z bivanjem v azilnem domu in prepovedjo zaposlovanja v roku enega leta od vložitve prošnje za priznanje mednarodne zaščite (Pravilnik o načinih in pogojih zagotavljanja pravic prosilcem za azil 2006).

Sistem ločenega bivanja vpliva na izločenost iz skupnosti in socialnih in zdravstvenih služb, tudi kadar zakonsko ni ovir za uporabo določenih storitev (kot so denimo službe za duševno zdravje v skupnosti). Izločenost iz skupnosti vpliva na to, da različne službe in ustanove ne uresničujejo načel enakosti in pravičnosti, s čemer reproducirajo svoja notranja nasprotja.

Kljub vsemu pa je mogoče najti tudi pozitivne primere in institucije, ki razvijajo transnacionalni vidik in presegajo notranje meje države (blaginje). Omenimo tri modele vključujočega družbenega odziva na nedržavljanje. Prvi je vladni, drugi nevladni in tretji aktivistični, torej povsem izveninstitucionalni.

/

K prvemu lahko štejemo osnovno šolo. Osnovnošolsko izobraževanje je obvezno za vse otroke, ne glede na njihov formalni status in ne glede na to, kje trenutno živijo in od kod prihajajo (Zakon o osnovni šoli 2005). Tako tudi otroci beguncev in priseljencev brez papirjev obiskujejo običajne šole in imajo pravico do brezplačnih učbenikov iz učbeniškega sklada, delovnih zvezkov in subvencionirane malice, sistem ocenjevanja in napredovanja v višji razred pa šole prilagodijo njihovim zmožnostim.⁹

V šolskem letu 2007/08 obiskuje osnovno šolo 18 otrok iz azilnega doma, od tega je enajst novih otrok, sedem pa že od prej. Prevoz otrok v šolo organizira mestna občina Ljubljana, prevoz na izvenšolske aktivnosti pa varnostna služba azilnega doma. Otroci prosilcev za azil se lahko, če imajo s seboj spričevalo, vpišejo tudi na srednjo šolo, čeprav zakon te pravice ne opredeljuje (telefonski pogovor s socialno delavko azilnega doma Ireno Štrus, 15. oktober 2007).

Iz centra za tujce obiskujejo osnovno šolo trije otroci. Leto poprej (2006/07) je obiskovalo šolo 15 otrok in leta 2005/06 trije otroci. Tudi oni imajo pravico do učbenikov, delovnih zvezkov in regresirane malice (e-korespondenca z vodjo centra za tujce Jožetom Koncem »Podatki o šolanju otrok«, 23. oktober 2007). Osnovna šola v Postojni jim ponuja različne oblike individualne pomoči, zlasti pri učenju slovenskega jezika. Kot kažejo statistični podatki, otroci v šoli ne ostanejo dolgo, saj pridržanju v centru za tujce navadno sledi odstranitev iz države. V letu 2006/07 so od 15 otrok le štirje obiskovali pouk celo šolsko leto, ostali pa so povprečno obiskovali šolo tri mesece – potem so bili deportirani, če niso pobegnili, zaprosili za azil ali pridobili dovoljenja za začasno prebivanje.

Osnovna šola temelji vsaj na načelni enakosti in dostopnosti vseh otrok do pouka, ne glede na njihov formalni status in nacionalnost.

⁹ Podatki so pridobljeni na delavnici Slovenske filantropije 23. novembra 2005 in na podlagi telefonskega intervjuja s socialno delavko Ireno Štrus (2007) iz azilnega doma.

To je primer javne institucije, ki deluje onstran nacionalnih referenc.¹⁰ Vendar se prizadevanja šole s tem ne bi smela končati. Kako denimo učiteljica razloži otrokom, zakaj njihove sošolke iz Kosova naenkrat ni več v šolo ali zakaj nekateri otroci živijo v »zaporu«? Učiteljica bi lahko na praktičnem primeru ponazorila, kaj je solidarna in kaj rasistična skupnost.

Zaradi restriktivne priseljevalne in azilne politike se dogaja, da posamezni otroci čez noč »izginejo« iz razreda. To ni le praksa v Sloveniji, ampak bolj ali manj povsod po Evropi. Take izkušnje imajo denimo tudi na Drumchapel High School, eni od srednjih šol v Glasgowu, znani po pestri nacionalni sestavi učencev; mnogi otroci prihajajo iz begunskih družin (Zorn 2007 č). Tamkajšnji učitelj Euan Girvan je pojasnil, da policijsko odstranjevanje otrok, katerih starši so begunci, uničuje motivacijo za učenje in ponovno travmatizira otroke, ki so zaradi pobega iz matične države komaj prišli k sebi, pridobili nove prijatelje, se vključili v novo skupnost. »Ko so nekega dne na šolo prišli policaji v okviru neke preiskave, nič povezane z begunci, se je ena od učenek tako prestrašila, da se je skrila pod mojo pisalno mizo,« je povedal učitelj:

mislija je, da so prišli ponjo. Otroci, ki prihajajo kot begunci, so sprva večinoma izjemno prestrašeni in zaprti vase. Nekateri med njimi so doživeli strašne izkušnje in precej časa je treba, da se sprostijo in počutijo varne, da zopet postanejo običajni otroci. [...] Komaj se pomirijo zaradi travmatičnih izkušenj v matični državi, pa jih naša vlada s svojimi ukrepi ponovno izpostavi travmatizaciji. Proti taki vladni politiki se moramo boriti skupaj« (Zorn 2007 č: 83).

S stališča zavzemanja za pravice beguncev, še zlasti otrok, je zanimiva skupina šolark iz omenjene šole, ki se je poimenovala Glasgow Girls (po skupini umetnic na prelomu iz 19. v

¹⁰ Ministrstvo za šolstvo (2007) je pripravilo strategijo o vključevanju otrok priseljencev v šole tako z vidika učenja jezika (slovenskega in prvega domačega jezika) kot z vidika upoštevanja raznolikosti kultur. Vendar je praksa bolj zapletena. Znani primer, ki je v nasprotju z omenjeno strategijo in celo v nasprotju z zakonodajo, je osnovna šola Bršljin, kjer so uveljavili etnično segregacijo v škodo romskih otrok (Krek 2005).

20. stoletje). Dekleta (nekatero med njimi iz begunskih družin) so začela javno delovati, ko so v škotski center za tujce zaprli eno izmed njihovih prijateljic. Mobilizirale so celo šolo, lokalno skupnost in medije, da bi skupaj ustvarili politični pritisk na lokalne in vladne predstavnike s ciljem, da vrnejo družino v njihov dom, ki ni več na Kosovem, ampak v Glasgowu. Čeprav deportacije niso preprečile, so pritegnile k razmišljanju in delovanju mnoge učence in učitelje te šole, ki od takrat dalje vztrajno zahtevajo, da notranje ministrstvo preneha deportirati otroke, med katerimi so tudi njihovi sošolci in prijatelji (*op. cit.*).

//

Pri drugem modelu gre prav tako za odgovor strokovne javnosti na nove razmere in potrebe, a ne s širitvijo in doslednostjo pri uresničevanju temeljnih načel obstoječih institucij, temveč z nastankom novih, posebnih služb. Tu omenimo ambulanto za ljudi brez zdravstvenega zavarovanja. V ZDA, kjer je neenakost dostopa do zdravstvenih storitev visoka, kar mrgoli takih ambulant, medtem ko jih v Veliki Britaniji, kjer lahko zavarovanje brezplačno pridobijo tudi priseljenci brez papirjev, ne poznajo (Zorn 2006 a)¹¹. V ambulanto v Ljubljani¹² in Mariboru dobesedno lahko pride kdor koli, ki živi v teh dveh mestih in potrebuje zdravstveno pomoč. Njihovi informativni letaki so natisnjeni v več jezikih (romskem, albanskem, srbskem itn.), tako da jih priseljenci razumejo in vedo, da je služba namenjena tudi njim. Kadar je mogoče, tam zaposlena socialna delavka pomaga ljudem odstraniti ovire na poti do vključitve v osnovno zdravstveno zavarovanje, s čemer

dobijo dostop do običajnih zdravstvenih služb (zlasti ko gre za revnejše ali brezdomne državljane) (Intervju s socialno delavko Alenko Vatovec Ugrin, Posvetovalnica za ljudi brez zdravstvenega zavarovanja, 7. 7. 2007).

Pri tem modelu se zastavlja vprašanje o smislu in učinkih ločevanja pacientov, saj 7. člen zakona o zdravstvenem varstvu in zdravstvenem zavarovanju nalaga, da je treba iz državnega proračuna kriti stroške nujne zdravstvene pomoči državljanov in tujcev, če niso zdravstveno zavarovani. Zdravniki v ambulanti za ljudi brez zdravstvenega zavarovanja delajo prostovoljno. Stroške pregledov in zdravljenja v ustanovah javne zdravstvene mreže, kamor so ti pacienti napoteni s posebno napotnico, krije ministrstvo za zdravje na zahtevo ambulante (Lipovec Čebren 2007 b, Intervju s socialno delavko Alenko Vatovec Ugrin, 7. 7. 2007). Ambulanto lahko vidimo kot odgovor lokalne skupnosti na neoliberalni trend krčenja javnih storitev, zdravstveno zavarovanje pa kot še ena steklena tla, ki omogočajo pogled navzdol in zavest o tem, da obstajajo še slabše stvari od dolgih čakalnih vrst. Čeprav se ambulanta nahaja v skupnosti, kjer ljudje živijo in potrebujejo zdravstvene in socialnodelovne storitve, pa neizogibno dopolnjuje segregirani sistem azilnega doma in centra za tujce.

///

Tretji model vključevanja temelji na iniciativi politično angažiranih posameznikov in posameznic brez podpore vladnih ali celo nevladnih organizaciji. Tako je bilo v primeru šestih nogometašev iz Gambije, ki so bili zaprti v centru za tujce. Aktivistična mreža za stalni obisk tega centra je s pomočjo večmesečne politične kampanje in pravnih argumentov osvobodila fante zapora, na prostosti pa so se lahko zanesli zgolj na peščico mladih ljudi, ki so jim hoteli pomagati (jih gostili v svojih stanovanjih, jim pomagali pri organiziranju bolj samostojnega življenja, rednega treniranja nogometa itn.). Če bi ta model prevladal, kot si želijo neoliberalci, bi bil to jasen pokazatelj dokončnega razkroja socialne države. V tem

¹¹ Vendar tudi v Veliki Britaniji obstajajo vladni predlogi o krčenju pravic do zdravstvenih storitev za priseljence »brez papirjev« in zavrnjene prosilce za azil (Ginn 2007).

¹² Ustanovitelji so mestna občina Ljubljana, Slovenska filantropija, Karitas Štepanja vas in zdravstveni dom Ljubljana Bežigrad. Za več informacij gl. članek Uršule Lipovec Čebren (2007 a) Metastaze izbrisa in intervju iste avtorice (2007 b) z enim od ustanoviteljev te ambulante, zdravnikom Aleksandrom Dopliharjem.

trenutku je relevantno vprašanje, na koga nasloviti zahteve po širitvi socialnih pravic. Država omogoča pravice, hkrati pa s pomočjo nadzora nad priseljevanjem na zunanji meji in v notranjosti države razlasti ljudi osebnih statusov in s tem tudi pravic oziroma onemogoči dostop do javnih storitev (cf. Balibar 2007). Mogoč razvoj bi lahko bil v priznavanju in izvajanju socialnih pravic na ravni občin, vendar ni mogoče predvideti, ali bi bil tak model bolj egalitaren. Mogoče bi nadzor nad priseljevanjem priklicali na raven občin – kot je ponekod veljalo pred vzpostavitvijo močno centraliziranih nacionalnih držav z jasnimi nacionalnimi mejami (na primer nadzor nad priseljevanjem v Pariz v času pred francosko revolucijo) (Torpey 2000). Večina socialnih storitev se pravzaprav vseskozi izvaja na lokalnem nivoju, vendar pa niso vselej lokalne organizacije in skupnosti tiste, ki opredeljujejo pogoje pomoči, še zlasti ne, kadar gre za socialne transfere. Tako ljudje brez statusa begunca ali dovoljenja za prebivanje, čeprav v izjemno negotovem položaju in pogosto revni, nimajo pravice niti do socialnih transferov niti do socialnih stanovanj, kot se je izkazalo tudi v primeru nogometašev iz Gambije. Problem se je zaostрил, ko si je eden od fantov zlomil nogo in zato več tednov ni mogel opravljati nobenega plačanega dela.

VLOGA SOCIALNEGA DELA

Problematiziranje situacije v zvezi z begunci in priseljenci, ki jim vlada ne dovoli bivanja v državi in jim s tem odreka temeljne pravice (tudi pravico do dela, otrokom pa pravico do enake obravnave v primerjavi z otroki državljanji), neizbežno uperi pogled v teorijo in prakso socialnega dela. Vzemimo za izhodišče definicijo socialnega dela Blaža Mesca, ki pravi, da s socialnim delom skupaj z udeleženi na različne načine rešujemo težavne življenjske situacije, v katerih so se ljudje znašli. »Ob tem se spremeni doživljanje in ravnanje vpletenih, izboljšajo se njihovi odnosi z okoljem, z viri zadovoljevanja njihovih potreb itn. Te spremembe so lahko obsežne in trajne« (Mesec 2006: 236). Ta definicija je

ustrezna in uporabna ob predpostavki, da sta socialno delo in socialna politika avtonomna podsistema, ne pa podaljška nadzora nad priseljevanjem. Postavlja se vprašanje, kaj ta definicija socialnega dela pomeni v socialni službi centra za tujce, z drugimi besedami, kako socialna delavka v takem okolju pomaga, da se »spremeni doživljanje in ravnanje vpletenih«. Socialni delavci poleg namestitve ljudi v sobe, nadzora nad spoštovanjem hišnega reda in pomoči pri vključevanju otrok v osnovno šolo vodijo tudi psihosocialne pogovore. S temi pogovori dejansko poskušajo vplivati na doživljanje ljudi, ki so zaprti v center za tujce, vendar tako, da se socialni delavci v prvi vrsti identificirajo s cilji in načeli ustanove, kjer so zaposleni (torej s policijo), ne pa z ljudmi, ki so tam zaprti. Intervencija v doživljanje udeleženi pomeni, da socialni delavci načrtno poskušajo »zbujati domotožje«, saj se na ta način migranti ne bi več upirali deportacijam in problem bi bil »rešen« (Pogovor s psihologinjo, ki je bila več let zaposlena v centru za tujce, 29. 11. 2005, gl. tudi Zorn 2006 b: 67 sqq.). To je v nasprotju s predstavo, da socialno delo temelji na apriornem spoštovanju

»človekove svobode, njegove avtonomije in samodeterminacije; klient naj sam odloča o svoji usodi, ne mi ali kdo drug namesto njega (razen v izjemnih primerih). Naša naloga je avtonomijo zaščititi, kjer je ogrožena, z legalnimi socialnimi interventnimi ukrepi v okviru javnih pooblastil in v okviru svetovalnega postopka pomagati klientu s podpiranjem njegovega avtonomnega odločanja o življenjskih možnostih. (Mesec 2006: 238.)

Hkrati avtor svari pred ukvarjanjem z razrednim bojem in političnim delovanjem (kar lahko razumemo svarilo pred radikalnim socialnim delom)¹³, kajti po njegovem mnenju

¹³ Radikalni socialni delavec in delavka se zavedata pomena odkrivanja primarnih vzrokov zatiranja, izključevanja in nepravilnosti, kar pa je le polovica koncepta radikalnega socialnega dela. Naslednji korak je transformacija teh ugotovitev v neposredno delovanje, socialno akcijo, kar je seveda veliko težji del (De Maria v Reich, Andrews 2002: 5).

»prizadevanje za ‚drugačen svet‘, za povečanje ali prerazdelitev družbenopolitične moči in bogastva kogar koli ni specifična strokovna naloga socialnega dela« (*op. cit.* 243). V primeru centra za tujce in azilnega doma bi bilo podpiranje »avtonomnega odločanja« stanovalcev pravzaprav subverzivno, radikalno socialno delo, v katerem bi lahko prepoznali prizadevanje za »prerazdelitev družbenopolitične moči«. Tak način dela bi bil mogoč le ob predpostavki, da je socialno delo avtonomen podsistem in da socialni delavci, ki bi pomagali beguncem in priseljencem, ne bi bili na plačilni listi policije oziroma ministrstva za notranje zadeve. Ker pa ni tako, imajo socialni delavci (zlasti v primeru centra za tujce) v glavnem dve možnosti; prvič, da so odpuščeni oziroma sami dajo odpoved (saj pod policijskimi pogoji dela navadno ne morejo podpirati klientovega avtonomnega odločanja), in drugič, da redefinirajo načela socialnega dela, tako da so skladna s cilji ustanove, v kateri so zaposleni; v centru za tujce je to preprečevanje uporov in blažitev nezadovoljstva zaprtih. Obe strategiji sta uveljavljeni, nobena pa ne sledi načelom socialnega dela.

Primer migracij in azila pokaže nujnost izobraževanja za socialno delo, katerega težišče niso zgolj metode in kompetence (kako kaj narediti), ampak tudi poglobljeno *razumevanje* konteksta ogroženosti osebne avtonomije in pravic ljudi.

Fenomen ljudi brez pravice do pravic je rezultat ukrepov, ki jim s skupnim imenom rečemo nadzor nad priseljivanjem. Brez poglobljenega razumevanja strukturnih razlogov (globalnih neenakosti), ki so neločljivo povezani s tem nadzorom, se socialne delavke in delavci kvečjemu pridružijo administrativni logiki klasificiranja in policijskim pravilom izključevanja (pridrževanje in deportiranje). Globalne neenakosti so vgrajene v sam kapitalistični sistem (Balibar, Wallerstein 1991) in jih ne moremo proučevati mimo zgodovinskih procesov zahodnoevropske kolonizacije. Če je v obdobju kolonizacije gibanje ljudi potekalo iz zahodne Evrope v Afriko in Azijo, danes migracije potekajo v nasprotni smeri, iz

nekdanjih koloniji v nekdanje metropole, pri čemer pa odnosi izkoriščanja niso spremenili toka (*op. cit.*). Tako je odločitev vsake osebe ali družine, da migrira, njena individualna odločitev, ki pa je vpeta v strukturo zgodovinsko oblikovanih odnosov in povezav (Sassen 1999). To vpetost v širši kontekst lahko opazimo tudi v primeru migracijskih tokov v Sloveniji; največ delavskih migracij in beguncev namreč prihaja s področja nekdanje Jugoslavije zaradi nedavne tesne povezanosti in vzpostavljenih socialnih mrež.

Področje migracij in azila torej zahteva temeljit razmislek socialnodelovne stroke, ali bo njena vloga sodelovanje pri nadzoru nad priseljivanjem in s tem poglobljanje neenakosti ali pa bo poskusila načela, ki jih razglašča v svojih etičnih kodeksih in globalnih standardih, udejanjati tudi v praksi (*cf.* Mednarodna zveza šol za socialno delo in Mednarodna zveza socialnih delavk in delavcev 2005). Razmere na področju migracij in azila kažejo globok prepad med retoriko o vlogi socialnega dela, ki naj bi prispevalo k pravičnejši družbi in pomagalo rešiti težave posameznikov in posameznic ob spoštovanju njihove avtonomije in samodeterminacije, in dejanskim prepuščanjem posameznikov in posameznic policijskim postopkom in segregiranim, zaprtim prostorom bivanja.

SKLEP

Prizadevanje socialnih delavk in delavcev za pravičnost in upoštevanje perspektive uporabnikov in uporabnic socialnih služb ni tehnično opravilo, ki bi se ga lahko naučili enkrat za vselej. Kaj je pravičnost, kaj je perspektiva uporabnikov, je treba vselej na novo definirati, kajti socialno delo ne deluje na nevtralnem terenu, nekakšnem praznem prostoru; v tem poklicu ni mogoče prezreti širšega konteksta družbenih struktur in odnosov. Primer ljudi brez pravice do pravic razbije mit o nepolitičnosti javnih služb in izostri vprašanje etičnih dilem, saj pokaže, da se lahko tudi socialne delavke in delavci znajdejo v položaju, ko opravljanje nalog ni

v korist uporabnikom. Tako socialni delavci kot priseljenci oziroma iskalci zatočišča se morajo v azilnem domu in centru za tujce podrediti policijskim pravilom, le da prvi dobijo v zameno plačo, drugi pa ne vedo niti, če bodo preživeli (zaradi prisilnih vračanj v države, kjer je lahko njihovo preživetje ogroženo).

Vendar bi bili verjetno obsojeni na neuspeh, če bi zgolj kritizirali, opozarjali na nevzdržne razmere in poteptane pravice partikularnih skupin; zahtevati moramo kaj pozitivnega, kaj, kar je utemeljeno na vrednotah, ki jih ima tako socialno delo kot vsa družba za osrednje (Touraine 2006: 68 *sqq.*). Menim, da so to vrednote enakopravnosti in solidarnosti, ki niso utemeljene v tržnih razmerjih – medgeneracijska solidarnost, kvalitetni javni servisi na področju izobraževanja, zdravstva in socialnega varstva, dostop do stanovanja, višje delavske plače, udeležnost delavcev v dobičkih podjetij itn. Ključno pri tem pa je, da ne prezremo pravic in zahtev partikularnih skupin in da zagotovimo jezikovno in kulturno prevajanje. Gibanje izbrisanih predlaga, da bi pravica do prebivališča postala ena od temeljnih demokratičnih norm. To bi preprečilo neprestano prepletanje ljudi brez papirjev s kriminalnostjo; posledično so ti ljudje stigmatizirani, segregirani in nevidni, pogosto pa tudi ekonomsko izkoriščani. S priznanjem pravice do prebivanja vseh ljudi bi omogočili njihovo (enakopravnejšo) participacijo v gospodarskem, kulturnem, političnem in socialnem življenju. Podobno predlaga Saskia Sassen (2006: 178), ko pravi, da bi morale države poskrbeti za »enako« državljanstvo, ki ni le formalni status, temveč pogoj (*enabling condition*), ki omogoči pridobitev pravic in udeležbo v javnem delovanju.

Za socialno delo je smiselna tudi Balibarjeva konceptualizacija sodelovanja z ljudmi, katerih položaj je zaradi restriktivnosti azilnega in priseljevalnega režima degradiran. Poudari redefiniranje pravic in spreminjanje institucij kot rezultat kolektivnih prizadevanj za pravičnost in v povezavi z zgodovinsko perspektivo bojov za pravice. Vpelje pa tudi konflikt kot konstruktivni element spremembe:

V resnici obstajata dve nasprotni pojmovanji državljanstva. Prvo je hkrati avtoritarno in abstraktno. Lahko trdi, da so med njegovimi cilji družbena transformacija, preoblikovanje družbe in enakost, konec koncev pa se vselej drži aksioma »zakon je pač zakon«, ki predpostavlja, da administracije vse vedo in da je konflikt nelegitimen. Drugo poskuša konkretno artikulirati človekove pravice in državljanske pravice, odgovornost in aktivistično delovanje. Zaveda se, da so bili v zgodovini za napredovanje državljanstva – kar je vselej tudi natančno določalo koncept državljanstva – zmeraj potrebni boji, da v preteklosti ni bilo dovolj »biti del tistih brez deleža« (J. Rancière), ampak prav zares vdreti mestna vrata in tako državljanstvo na novo opredeliti v dialektiki konfliktov in solidarnosti. Tako je bilo z antičnim in srednjeveškim plebsom, s tretjim stanom, z delavci, z ženskami in ni še konec – tako je danes s tujci; natančneje, s tistimi zelo posebnimi »tujci«, ki so sicer »od drugod«, pa vendar so tudi povsem »od tod«. To so moderni proletarci, priseljenci. (Balibar 2007: 68–69.)

V teoriji in praksi socialnega dela se odraža opisani dvojni vidik državljanstva. Po eni strani imajo državljani, tujci z dovoljenjem za stalno prebivanje in begunci (s priznanim statusom) zakonsko priznane socialne pravice (denimo 5. in 21.a člen zakona o socialnem varstvu), ki jih pomagajo uresničevati socialni delavci. Kadar pa pravice niso ustrezno definirane, lahko sodelovanje socialnih delavk in uporabnikov prerašče v kolektivno zagovornišvo in socialno akcijo. Pri skupinah, ki so potisnjene v brezpravno situacijo nelegalnega ali skrajno negotovega bivanja, je to pravzaprav nujno. Kolektivno samozagovornišvo in socialna akcija sta povezana s krepitvijo moči udeleženi (v problemu/delovanju) in ne z njihovim formalnim statusom. Strategija aktivnega državljanstva (boja za liberalizacijo pravice do bivanja, dela in azila) je po Balibarjevem mnenju *pogajanje* in oživljanje ideje o »skupnosti državljanov«. Pri pogajanjih »zainteresirane priznamo za vredne sogovornike, ki so legitimno sposobni pojasniti svoj položaj, oblikovati zahteve in predlagati

rešitve« (Balibar 2007: 66). Strategija oživljanja skupnosti državljanov pa pomeni »sodelovanje vseh, ki so v družbenem prostoru navzoči in aktivni« (*ibid.*) ali bi to lahko bili, če bi obstajal varen prostor za druženje, izmenjavo izkušenj in artikulacijo zahtev. V Ljubljani lahko take vrste prostor prepoznamo v socialnem centru v tovarni Rog. Po Sassen (2006: 186) bi lahko rekli, da gre za zahtevo po »pravici do mesta« (*rights to the city*), kar naj bi bila zlasti značilnost globalnih mest. Kot kaže omenjeni primer zasedbe opuščene tovarne Rog in ustvarjanje socialnega centra kot odprtega javnega prostora, v katerega so integrirani tudi migranti in begunci, pa take prakse niso omejene zgolj na globalna mesta.

Državljske prakse izključenih, ki soustvarjajo in transformirajo koncept državljana, državljanke, povzemimo v besedah socialnega dela. Ker gre pri brezpravnih priseljencih, priseljenkah in iskalcih zatočišča za problem, ki zadeva več ljudi na strukturno enak način, tudi reševanje problema poteka onstran individualiziranega odnosa socialna delavka, udeleženka v problemu. V neoliberalni kapitalistični družbi, ki temelji na izključevanju in marginalizaciji, zgolj »tradicionalni« koncepti dela s posameznikom in družino ne zadoščajo. Naloga socialnega dela je analizirati pogoje izključevanja, zato da jih ne bi nehote reproducirali in da bi bili zmožni ustvarjati pritisk na širši ravni, ko gre za politike in ukrepe, ki so zatiralski in nepravilni. Iain Ferguson, Michael Lavalette in Elizabeth Whitmore (2005) v ta namen predlagajo povezovanje socialnih delavk in delavcev v družbenih gibanjih za pravičnost, ki so vselej tudi že gibanja udeleženih v problemu. Akterke in akterji teh gibanj¹⁴ verjamejo, da je drugačna globalizacija –

onstran neoliberalnega kapitalizma – mogoča. Gibanja razvijajo ideje in zahteve od spodaj, kar je blizu socialnemu delu, zlasti metodam krepitve moči in kolektivnega samozagovornišva. In narobe, večšine in pristopi socialnega dela lahko obogatijo gibanja.

Povzemimo zahteve gibanja za pravice priseljencev, izbrisanih in beguncev, za katere predlagamo, da postanejo vizija socialnega dela: dejanska (ne zgolj formalna) pravica do azila v Evropi, zagotovitev legalnega statusa vseh priseljencev in priseljenk brez papirjev in izbrisanih, pravica do svobodnega gibanja in migriranja (odprava restriktivnega in selektivnega policijskega nadzora nad priseljevanjem), pravica do zaposlovanja in ustreznega bivališča, pravica do uporabe javnih storitev na področju zdravstva, izobraževanja in socialnega varstva. Čeprav se zahteve mogoče zdijo nekoliko utopične ali pa vsaj težko uresničljive, je vendarle bistveno, da jih vzamemo resno. Strinjamo se s profesorico socialnega dela Gabi Čačinovič Vogrinčič, ki je ob različnih priložnostih poudarila: »Če ne vemo, kam hočemo, se nam ni treba bati, da bi tja prišli.«

Zahvaljujem se mag. Neži Kogovšek in mag. Uršuli Lipovec Čebrov za njuno natančno branje in popravke prve verzije tega teksta.

VIRI

- BALIBAR, É. (2007), *Mi, državljani Evrope? Meje, država, ljudstvo*. Ljubljana: Založba Sophia.
- BALIBAR, É., WALLERSTEIN, I. (1991), *Race, Nation, Class: Ambiguous Identities*. London etc.: Verso.
- CHOLEWINSKI, R. (2005), *Irregular Migrants: Access to Minimum Social Rights*. Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- COHEN, S., HUMPHRIES, B., MYNOTT, E. (ur.) (2002), *From Immigration Controls to Welfare Controls*. London in New York: Routledge.
- DEMSKY, H. (ur.) (2007), *Kronike iz Limba: Zgodbe prosilcev za azil*. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete.
- Derechos humanos en la frontera sur (2006): Statewatch News Online, reporting on the civil liberties in the European Union. <http://www.statewatch.org/news/2007/apr/02spain-dinghy-deaths.htm> (7. 3. 2008).

¹⁴ Gibanje, katerega začetek umeščamo v Seattle leta 1999, je raznoliko tako glede ciljev kot strategij boja. Skupaj delujejo sindikati, študenti in študentke, okoljevarstveniki, priseljenci in priseljenke, skvoterji, hendikepirani, razlaščeni staroselci Latinske Amerike, brezposelni in tisti v prekarnih delovnih razmerjih, geji, lezbijke, transspolne skupnosti itn. Vsi pa nasprotujejo neoliberalni globalizaciji in s tem večanju razlik med revnimi in bogatimi in vojnām in militarizaciji družb.

- DOBOVIČNIK, D. V., VUČENOVIC, L., SKORNŠEK PLEŠ, T., ZORN, J.** (2006), Restriktivna imigracijska politika in vloga socialnega dela. *Socialno delo*, 45, 3–5: 303. Dostje! Aktualno in Arhiv od junija 2002. http://www.dostje.org/Aktualno/aktualno_frames.htm (19. 3. 2008).
- Europa (2005), European Commission. <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=MEMO/05/288&format=HTML&adged> (12. 11. 2006).
- Evropska komisija za boj proti rasizmu in nestrpnosti (2007), Tretje poročilo o Sloveniji, sprejeto 30. junija 2006. http://www.coe.si/sl/dokumenti_in_publikacije/dokumenti_v_slovenscini/#10380 (17. 3. 2008).
- Evropski svet o beguncih in izgnancih (2008). Right to seek asylum ignored again during Slovenian Border Management Conference, izjava za javnost 12. 3. 2008. http://www.ecre.org/resources/press_releases_list (20. 3. 2008).
- FERGUSON, I., LAVALLETTE, M., WHITMORE, E.** (ur.) (2005), *Globalisation, global justice and social work*. London, New York: Routledge.
- GINN, E.** (2007), Failed asylum seekers face health-care ban. Medical Justice Network: <http://www.medicaljustice.org.uk/content/view/367/67/> (12. 3. 2008).
- GOFFMAN, E.** (1991), *Asylum: Essay on the Social Situation of Mental Health Patients and Other Inmates*. London: Penguin Books.
- GREGORČIČ, M.** (2006), Epistemologija izkoreninjenja, zatiranja in izključevanja: Alphabet za sodelovanje z zaprtimi v Velikem otoku pri Postojni in vsemi ujetniki schengenske periferije. *Časopis za kritiko znanosti*, XXXIV, 226: 89–97.
- HAYES, D., HUMPHRIES, B.** (2004), Social work, immigration and asylum: Debates, dilemmas and ethical issues for social work and social care practice. London, Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers.
- HAYTER, T.** (2004), *Open Borders: The Case Against Immigration Controls*. London, Ann Arbor: Pluto Press.
- Human Rights Press Point (2008), Information source on human rights in Slovenia during Slovenian EU Presidency 2008 – Migration and Asylum. <http://www.humanrightspoint.si/node/6> (19. 3. 2008).
- HUMPHRIES, B.** (2005), Kako podpreti prosilce in prosilke za azil: Praksa in etična vprašanja za strokovnjakinje v socialnem varstvu in zdravstvu v Evropi. *Socialno delo*, 44, 4–5: 277–286.
- Komisar za človekove pravice (2007), *The Human Rights of Irregular Migrants in Europe*. Strasbourg: Council of Europe. <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1237553&Site=CommDH&BackColorInternet=FEC65B&BackColorIntranet=FEC65B&BackColorLogged=FFC679> (7. 3. 2008).
- KREK, J.** (2005), Izvedbeni model izobraževanja romskih učencev za OŠ Bršljini. V: Autor, S., Kuhar, R., *Poročilo skupine za spremljanje nestrpnosti 04*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- LESKOŠEK, V.** (2005), Globalne neenakosti. *Socialno delo*, 44, 4–5: 241–250.
- LIPOVEC ČEBRON, U.** (ur.) (2002), *V zoni pribežništva: Antropološke raziskave pribežnikov v Sloveniji*. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete.
- (2007 a), Metastaze izbrisa. *Časopis za kritiko znanosti*, XXXV, 228: 59–75.
- (2007 b), Brez zdravstvene nisi nihče. Intervju z Aleksandrom Dopliharjem. *Časopis za kritiko znanosti*, XXXV, 228: 76–79.
- Mednarodna zveza šol za socialno delo in Mednarodna zveza socialnih delavk in delavcev (2005), *Globalni standardi izobraževanja in usposabljanja za socialno delo*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo, Skupnost centrov za socialno delo.
- MESEC, B.** (2006), Očarani z močjo. *Socialno delo*, 45, 3–5: 235–247.
- Migreurope (2005), Foreigners' camps in Europe and in Mediterranean countries. <http://www.migreurope.org/IMG/pdf/carte-en.pdf> (19. 3. 2008).
- Ministrstvo za notranje zadeve (2008), Ogleдали smo si Azilni dom, novinarska konferenca v Azilnem domu, 20. 2. 2008. <http://www.mnz.gov.si/nc/si/splosno/novice/novica/article//5755/> (8. 3. 2008).
- Ministrstvo za šolstvo (2007), *Strategija vključevanja otrok, učencev in dijakov migrantov v sistem vzgoje in izobraževanja v Republiki Sloveniji*. http://www.mss.gov.si/si/delovna_podrocja/razvoj_solstva/projekti/enake_moznosti/ (10. 2. 2008).
- MISHRA, R.** (1999), *Globalization and the Welfare State*. UK, USA: Edward Elgar.
- Mreža za stalni obisk v centru za tujce (2006), Izjava mreže za stalni obisk v centru za tujce in vabilo na javni dogodek. http://www.dostje.org/Prekla/article.php3?id_article=194 (15. 9. 2006).
- OLSON, J.** (2001), A Democratic Problem of the White Citizen. *Constellations*, 8, 2: 163–182.
- PAJNIK, M., LESJAK-TUŠEK, P., GREGORČIČ, M.** (2001), *Prebežniki, kdo ste?* Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Policija (2004), Letno poročilo policije. <http://www.policija.si/si/statistika/lp/lp.html> (6. 3. 2008).
- (2006), *Letno poročilo policije*. <http://www.policija.si/si/statistika/lp/lp.html> (6. 3. 2008).
- Pravilnik o načinih in pogojih zagotavljanja pravic prosilcem za azil (2006), *Uradni list RS*, 121/2006.

- Pravilnik o nagrajevanju in povračilu stroškov svetovalcem za begunce (2006), *Uradni list RS*, 74/2006.
- REISCH, M., ANDREWS, J.** (2002), *The Road Not Taken: A History of Radical Social Work in the United States*. New York, London: Brunner Routledge.
- SASSEN, S.** (1999), *Guests and Aliens*. New York: The New York Press.
- (2006), The Repositioning of citizenship and alienage: Emergent subjects and spaces for politics. V: Tunstall, K. (ur.), *Displacement, Asylum, Migration*. The Oxford Amnesty Lectures 2004. Oxford: Oxford University Press (176–203).
- TORPEY, J.** (2000), *The Invention of the Passport: Surveillance, Citizenship and the State*. Cambridge: Cambridge University Press.
- TOURAINÉ, A.** (2006), *Kako se izvleči iz liberalizma*. Ljubljana: Založba Sophia.
- UNHCR (2007 a) Pripombe skupine nevladnih organizacij – Amnesty International, Jezuitske službe za begunce, Mirovnega inštituta, Pravno-informacijskega centra nevladnih organizacij in Slovenske filantropije – na Predlog zakona o mednarodni zaščiti. http://www.unhcr-budapest.org/slovenia/files/2008/komentarji_sept07.pdf (19. 3. 2008).
- (2007 b), Regional asylum trends: Eastern EU border states. http://www.unhcr-rrbp.org/images/stories/refstat2004_2006_web.pdf (2. 10. 2007).
- Varuh človekovih pravic (2008), Stališče do zaščite prosilcev za azil ter varstva njihovih pravic in svobod, 7. 2. 2008. [http://www.varuh-rs.si/index.php?id=106&tx_ttnews\[tt_news\]=2032&tx_ttnews\[backPid\]=1&chash=7cf47a6fd6](http://www.varuh-rs.si/index.php?id=106&tx_ttnews[tt_news]=2032&tx_ttnews[backPid]=1&chash=7cf47a6fd6) (15. 3. 2008).
- Zakon o azilu (2006), *Uradni list RS*, 51/2006.
- Zakon o mednarodni zaščiti (2007), *Uradni list RS*, 111/2007.
- Zakon o osnovni šoli (2005), *Uradni list RS*, 23/2005.
- Zakon o socialnem varstvu (2007), *Uradni list RS*, 3/2007 (popr. 23/2007 in 41/2007).
- ZORN, J.** (2003), *Etnografija vsakdanjega življenja ljudi brez slovenskega državljanstva*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede (doktorska disertacija).
- (2005), Strategije izključevanja begunck, beguncev oziroma prosilcev za azil in oseb brez statusa. *Socialno delo*, 44, 4–5: 259–276.
 - (2006 a), Azil in socialne službe v Manchestru. *Socialno delo*, 45, 6: 369–374.
 - (2006 b), Od izjeme do norme: Centri za tujce, pridrževanje in deportacije. *Časopis za kritiko znanosti*, XXXIV, 226: 54–73.
 - (2007 a), »Mi, etno–državljeni etno–demokracije«: Nastajanje slovenskega državljanstva. *Časopis za kritiko znanosti*, XXXV, 228: 17–33.
 - (2007 b), New Borders, New Exclusions. V: Darja Zaviršek et al. (ur.), *Ethnicity in Eastern Europe: A Challenge for Social Work Education*. Ljubljana, Fakulteta za socialno delo.
 - (2007 c), Izbrisimo taborišča, ne ljudi: Intervju z Robertom Pignonijem. *Časopis za kritiko znanosti*, XXXV, 228: 132–138.
 - (2007 č), Študijski obisk na Univerzi v Stirlingu. *Socialno delo*, 46, 1–2: 81–86.